

تاریخچه کتابخانه دارالفنون

● فتح‌الله توحیدلو*

اشاره

پایه‌آ اساسی تأسیس کتابخانه ملی ایران از تأسیس کتابخانه مدرسه مبارکه دارالفنون بنیان گذاشته شده است. شاید تا این حد تأثیرات عمیق فرهنگی این مدرسه بر سایر بخش‌های علمی و فرهنگی کشور به نظر نیاید. اما در مقالات مختلف این فصلنامه، قصد داریم این تأثیرات را بیان کنیم. در ذیل به بررسی این تاریخچه پرداخته می‌شود.

امیرکبیر در ۱۲۶۶ق (۱۲۲۹ش) دستور دادند در زمینی در شمال شرقی ارگ سلطنتی تهران، که پیش از آن سربازخانه می‌نامیدند، سنگ بنای مدرسه دارالفنون گذاشته شد. اعتمادالسلطنه در جلد دوم کتاب مرآت البلدان (ج ۲: ۱۰۶۶) می‌نویسد:

«در این سال [۱۲۶۷]، در ارگ همایونی مدرسه مبارکه دارالفنون ساخته شد. اگرچه شروع به ساختن و اقدام به بنای این محل منیف و مکان رفیع فی‌الحقیقه در سال قبل شد، ولی در این سال خجسته مآل ساخته آمد. طرح این بنا را میرزا رضاخان مهندس‌باشی کرد و به معماری محمدتقی‌خان معمارباشی بنا نمودند و سمت شرقی آن را به اتمام رسانیدند و معلمین از برای تعلیم علوم جدید و انکشافات تازه و السنه مختلفه دول اروپا از فرنگستان طلبیدند.» (یغمایی، ۱۳۷۶: ۴۷).

دارالفنون از بدو تأسیس تا دو ماه جزو وزارت امور خارجه بود و زیر نظر محمدعلی‌خان شیرازی، وزیر امور خارجه وقت، اداره می‌شد. سبب این بود که جان‌داودخان، که برای استخدام معلمان به اروپا رفته بود، عضو وزارت امور خارجه بود و قرارداد استخدام آنان را از طرف وزارت امور خارجه امضا و مبادله کرده بود (همان: ۵۶).

مدرسه مبارکه دارالفنون در ۲۵ ربیع‌الاول ۱۲۶۸ق / ۲۸ دی ۱۲۳۰ش افتتاح شد. برای تدریس نیاز به کتاب درسی بود و چون موضوعات درسی در آن موقع مسائلی مانند امور نظامی،

* کارشناس ارشد تحقیقات آموزشی و کارشناس مسئول وقت گنجینه و مرکز اسناد

برای تدریس درس
طب در دارالفنون تا
مدت‌ها در کلاس‌ها
به تدریس علوم
نظری اکتفا می‌شد

ریاضی، هندسه و پزشکی بود معلمان خارجی دعوت شده از کشور آلمان مطالبشان را از طریق مترجم بیان می‌کردند. مجموعه تقریرات همین استادان اولین کتاب‌های درسی آن مدرسه را تشکیل می‌داد. در سال ۱۲۶۹ق کتابخانه دارالفنون با عنوان «کتابخانه مبارکه دارالفنون» شکل گرفت (اما مهر کتابخانه‌ای که ساخته می‌شود همان تاریخ تأسیس دارالفنون را دارد). دارالفنون چاپخانه‌ای نیز داشت. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، پسر حاجی علی خان فراش‌باشی و مأمور قتل امیرکبیر، تا زنده بود بر این چاپخانه نظارت داشت و بی‌اجازه او جزوه یا کتابی چاپ نمی‌شد. در همین زمان، مسئول چاپخانه دارالفنون را که بدون اجازه او جزوه‌ای به زبان ارمنی در مدح امیرکبیر چاپ کرده بود به فلک بست و چوب زیادی به پایش زد (همان: ۱۲۰).

علی‌قلی‌خان
مخبرالسلطنه،
وزیر علوم وقت،
اولین کتابدار
دارالفنون بود و
در سال ۱۲۷۶ق
ناصرالدین‌شاه
منصب کتابداری
را به جعفرقلی‌خان
نیرالملک واگذار
کرد

برای تدریس درس طب در دارالفنون تا مدت‌ها در کلاس‌ها به تدریس علوم نظری اکتفا می‌شد و جز یک ماکت اسکلِت، که همراه بعضی از وسایل ساده دیگر از اروپا آورده بودند، اسباب دیگری در کار نبود زیرا در آن زمان معلمان مدرسه، اعم از ایرانی و فرنگی، جرئت کالبدشکافی و تشریح نداشتند.

تا سال ۱۲۷۰ق محصلان طب برای آشنایی با بدن انسان فقط از ماکت اسکلِتی که در مدرسه موجود بود استفاده می‌کردند. تا اینکه در این سال یکی از افراد بیگانه مقیم در تهران (خارجی) فوت کرد. چون مرگ وی مشکوک بود، دکتر پولاک، معلم طب دارالفنون، اجازه یافت جنازه را کالبدشکافی کند. پس از این تاریخ، پرفسور بارثومه، معلم زبان فرانسه، در قبال دریافت مبلغی، موافقت کرد که جسدش بعد از مرگ به مدرسه دارالفنون داده شود. وی با این پول کتاب‌های مفیدی برای استفاده دانش‌آموزان دارالفنون (برای کتابخانه دارالفنون) تهیه کرد. البته وقتی که خود او نیز فوت کرد جسدش را برای آموزش محصلان طب تحویل مدرسه دادند (بنگامی، ۱۳۷۶: ۱۳۰-۱۲۹؛ وزیری، ۱۳۹۸: ۲۲).

از زمان تأسیس کتابخانه مبارکه دارالفنون تا سال ۱۳۵۷ش نام کتابخانه دارالفنون به شرح زیر بوده است:

۱. کتابخانه مبارکه دارالفنون،
۲. کتابخانه معارف،
۳. کتابخانه معارف عمومی،
۴. کتابخانه معارف فنی،
۵. کتابخانه فردوسی.

شایان ذکر است که به پیشنهاد رئیس‌الوزرا، در ۱۳۴۱ق / ۱۳۰۱ش، قرار شد به پاس خدمات امیرکبیر مجسمه‌ای از او ساخته و در دارالفنون نصب شود. این فکر مورد قبول و استقبال دانش‌آموختگان دارالفنون و اندیشمندان قرار گرفت. از این‌رو، برای تأمین ساخت مجسمه امیرکبیر دست‌به‌کار جمع‌آوری اعانه شدند. اسامی اعانه‌دهندگان در روزنامه ایران (ش ۱۲۳۴: ۱۹ صفر ۱۳۴۱ / ۱۸ مهر ۱۳۰۱؛ و ش ۱۲۵۷: ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۴۱ / ۲۴ آبان ۱۳۰۱) آمده است. پس از آنکه مقدمات ساختن و نصب مجسمه امیرکبیر فراهم شد، بعضی از علما این کار را جایز ندانستند. ناگزیر وجوه جمع‌آوری شده به مصرف تجهیز کتابخانه مدرسه دارالفنون رسید (همان: ۱۵۲).

علی‌قلی‌خان مخبرالسلطنه، وزیر علوم وقت، اولین کتابدار دارالفنون بود و در سال ۱۲۷۶ق ناصرالدین‌شاه منصب کتابداری را به جعفرقلی‌خان نیرالملک واگذار کرد. در سال ۱۲۸۰ق، شاهزاده اعتضادالسلطنه مجموعه‌ای از کتاب‌های فارسی و خارجی فراهم کرد و مجدداً آن‌ها را در کتابخانه دارالفنون (کتابخانه معارف عمومی) قرار داد و کتابخانه با داشتن این کتاب‌های جدید شهرت یافت.

پس از انقلاب، دارالفنون مدتی به مرکز تربیت معلم تبدیل و مدتی هم مرکز آموزش عالی ضمن خدمت فرهنگیان وزارت آموزش و پرورش شد

باید دانست که در ۱۲۷۷ش. کتابخانه دیگری به نام کتابخانه ملی در کنار کتابخانه دارالفنون تأسیس شد. در ۱۲۸۶ش این دو کتابخانه در هم ادغام شدند و کتابخانه‌ای واحد با نام «کتابخانه عمومی معارف» آغاز به کار کرد (اتحاد، ۱۳۷۹: ۵۵۹).

ساختمان اصلی کتابخانه ملی ایران در ۱۳۱۶ شروع به کار کرد و سه سال بعد، یعنی در سال ۱۳۱۹، رسماً افتتاح شد. کتابخانه عمومی دارالفنون تا سال ۱۳۱۶ فعال بود. با تأسیس ساختمان جدید کتابخانه ملی، در ۲۳ شهریور ۱۳۱۶، در خیابان سی تیر (رافائل سابق)، علاءالملک، وزیر معارف وقت، دستور داد کتاب‌های کتابخانه عمومی دارالفنون به آنجا منتقل شود. اما از آنجاکه دارالفنون مراکز آموزشی مختلفی داشت و به ترتیب به صورت واحدهای آموزشی مستقلی درآمدند، مانند دانشکده طب، دانشکده پلی تکنیک، لذا در سال ۱۳۱۳ «کتابخانه معارف فنی» به وجود آمد. در سال ۱۳۱۶ کتابخانه ملی تعداد ۲۹۹۱ کتاب چاپی و ۲۴۲۳ کتاب خطی و ۶۲ کتاب عکسی داشت، اما کتابخانه دارالفنون در این سال فقط ۸۷۷ عنوان کتاب داشت. کتاب‌های چاپی موجود در کتابخانه معارف فنی در سال ۱۳۱۵ تعداد ۴۳۹۲ عنوان بود و بعداً همین کتابخانه به وزارت معارف، که محل آن در تالار آینه بود، انتقال یافت.

در سال ۱۳۴۶، که باشگاه معلمان وزارت آموزش و پرورش شروع به کار کرد، کتاب‌های موجود در کتابخانه تالار آینه به آن مکان (خیابان کاشان فعلی) منتقل شد و مدیریت آن را در آن زمان آقای احمد مهران به عهده داشت.

کتابخانه دارالفنون برای رفع نیاز علمی و تحقیقاتی دانش‌آموزان و معلمان خود تا شروع انقلاب اسلامی به کارش ادامه داده است. پس از انقلاب، دارالفنون مدتی به مرکز تربیت معلم تبدیل شد و مدتی هم مرکز آموزش عالی ضمن خدمت فرهنگیان وزارت آموزش و پرورش شد. در ۱۳۶۷ این بنای ارجمند به شماره ۱۷۴۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. در زمان آقای حسین مظفر، وزیر وقت وزارت آموزش و پرورش، بهره‌وری از دارالفنون با عنوان «گنجینه و مرکز اسناد دارالفنون وزارت آموزش و پرورش» به عهده پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش قرار گرفت که بعداً با ادغام پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش با سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی این مجموعه به سازمان منتقل شد. اکنون با نظارت سازمان میراث فرهنگی و گردشگری در حال مرمت و بازسازی است و ان‌شاءالله پس از اتمام بازسازی دوباره کتابخانه دارالفنون بتواند با کیفیتی بهتر از گذشته به کار خود ادامه دهد.

منابع

۱. اتحاد، هوشنگ (۱۳۷۹). پژوهشگران معاصر. تهران: فرهنگ معاصر. ج ۲.
۲. ایران، روزنامه (۱۳۴۱). سال ششم، ش ۱۲۳۴: ۱۹ صفر؛ ش ۱۲۵۷: ۲۶ ربیع‌الاول.
۳. مرآت البلدان (۱۳۶۷). به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ج ۲.
۴. وزیری، سعید (۱۳۹۸). «از کتابخانه مبارکه دارالفنون تا کتابخانه ملی»، ماهنامه رشد (مدرسه زندگی)، ش ۱۲۴.
۵. یغمایی، اقبال (۱۳۷۶). مدرسه دارالفنون. تهران: انتشارات سروا.